

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Круглашов Анатолій Миколайович

ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ ПОЗИЦІЇ
РОСІЙСЬКОЇ СЕКЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ТОВАРИСТВА
РОВІТНИКІВ /1870-1873 рр./

Спеціальність 07.00.03. - Всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Чернівці - 1994

00778803 (X)

Робота виконана на
 часу історичного факультету
 імені Юрія Федьковича

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор
 Шаповалов Вітольд Вікторович

Офіційні опоненти:

– доктор історичних наук Юрій Михайло Федорович
 – кандидат історичних наук, доцент Чорний Володимир Павло-
 вич

Провідна організація – Київський державний університет
 імені Тараса Шевченка

Захист відбудеться "24" вересня 1994 року
 о "10" годині на засіданні спеціалізованої Ради Д 07.01.02
 при Чернівецькому державному університеті ім.Д.Федьковича
 /274000, м.Чернівці, вул.Кафедральна, 2/.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці
 Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича за
 адресою: м.Чернівці, вул.Д.Українки, 23.

Автореферат розісланий "22" серпня 1994 року

Учений секретар
 спеціалізованої Ради,
 кандидат історичних наук

Жалоба І.В.

Актуальність теми. Сучасний робітничий рух, соціалістичні, соціал-демократичні, комуністичні партії та анархістські організації одним із своїх попередників мають Міжнародне Товариство Робітників, засноване у 1864 році. В його діяльності під час загострення внутрішньої боротьби між анархістською та соціал-демократичною течією активну участь брали члени Російської секції Інтернаціоналу.

Група російських емігрантів - членів МТР під керівництвом М.Утіна пройшла складним шляхом ідейної еволюції від світогляду революціонерів - "шестидесятників" до становища адентів соціал-демократичної течії, що формувалася у Західній Європі на початку 70-х років XIX ст. Цій групі учасників Інтернаціоналу належать різнобічні спроби поєднати традиційні уявлення російських революціонерів про завдання та форми визвольної боротьби з інтересами та запитами робітничого руху на Заході.

Нова спроба вивчення ідейних позицій Російської секції обумовлена потребою подолання стереотипів визначення теоретичних поглядів учасників Російської секції через дилему: марксизм-народництво". Ідейний розвиток групи російських членів МТР під керівництвом М.Утіна повинен розглядатися передусім, через співставлення їх переконань і вчинків з загальним процесом ідейно-політичної еволюції міжнародного робітничого руху.

Наукова актуальність дослідження визначається необхідністю вивчення теоретичних розробок учасників Російської секції як одних з найперших спроб внесення у революційну пропаганду елементів "пролетарського соціалізму". Важливо також простежити сприйняття частиною російської еміграції в Швейцарії основ соціал-демократизму, що формувався на початку 70-років минулого століття, вивчити і зворотній вплив російських революційних емігрантів на погляди лідерів та активістів робітничого руху у Західній Європі. Обрана тема дисертації ще не знайшла відображення у спеціальному історичному дослідженні.

Недостатня розробленість теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, присутність у ній суперечливих оцінок і висновків, а також наявність політичної звангажованості в науковій літературі з зазначеної проблеми обумовили вибір автором об'єкту дослідження.

Об'єктом дослідження є пропагандистська та агітаційна ді-

яльність учасників Російської секції, яку вони проводили на сторінках органу секції - "Народное Дело", а також через газету "L'Égalité" та інші видання. Дисертант проаналізував теоретичну спадщину учасників Російської секції, їх листування з діячами МТР - К.Марксом, Й.Беккером, Г.Лнгом. В ньому відображена позиція учасників Російської секції щодо принципових питань соціалістичної та революційної ідеології, завдань і тактики діяльності робітничого руху. Участь Російської секції у теоретичній діяльності МТР розглядається автором як через звернення до ідейних аспектів функціонування утіської групи, так і через співставлення її з реальною роллю секції в міжнародному робітничому русі, з вчинками та діями її учасників.

Ступінь наукової розробки проблеми. З часу вивчення історії Інтернаціонала та участі в ньому російських представників напрацьовано значну історичну, соціологічну та філософську літературу. Проте, перші згадки про діяльність Російської секції МТР зустрічаємо в спеціальних поліцейських і жаңдарських оглядах¹, які мали виразно "службовий" характер і можуть цікавити дослідника завдяки використанню агентурних відомостей, не всі з яких збереглися в архівах.

Кінець XIX - початок XX ст. характеризується формуванням двох основних історіографічних шкіл у вивченні минулого МТР: соціал-демократичної та анархістської. Представники цих шкіл звертають увагу й на окремі аспекти діяльності Російської секції Інтернаціоналу, передусім на її роль у конфлікті між К.Марксом і М.Бакуніним. Автори, що симпатизували анархістській течії в робітничому русі, в різко негативних тонах висвітлюють діяльність утіської групи російських членів МТР. Відзначимо роботи Д.Гільома² та М.Нетлау³. Соціал-демократичні автори, насамперед,

¹Татишев С.С. Революционное движение в России. 1861-1871 гг./ Записка, составленная по департаменту полиции. - В/М, В/Д; Голицын Н.Н. История революционного движения в России. 1861-1881. Глава десятая.-С.-Петербург, 1887; Мальшинский А.П. Обзор социально-революционного движения в России.-С.-Петербург, 1880.

²Гильом Д. Интернационал /Воспоминания и материалы 1864-1878гг. /.-Петербург-Москва, 1922; Його ж. Карл Маркс и Интернационал. - Петербург-Москва, 1921.

³Нетлау М. Бакунин // Михаилу Бакунину. Очерк истории анархического движения в России.-М., 1926.

Ф.Меринг також негативно оцінювали роль Російської секції у внутрішньому конфлікті в МТР, були не проти перебільшити особисту відповідальність "народодільців" за розкол в Інтернаціоналі¹. Виключення становить робота Г.Ієкка, де діяльність М.Утіна та його товаришів знаходиться комплементарні оцінки². В цей же час з'являються й вітчизняні праці, в яких звертається увага на ранній період діяльності утинської групи в еміграції, робиться спроба з'ясувати походження конфлікту між цією групою та М.Бакуніним. Головним недоліком робіт цього періоду була недостатня джерельна база й наявність фактичних помилок у висвітленні ряду питань історії російської еміграції у Швейцарії³.

Значна кількість літератури про Перший Інтернаціонал і про російських його членів виходить друком у післяреволюційній Росії. Початок 1920-х років був багатим і на публікації мемуарів революціонерів, документів з історії вітчизняного та міжнародного робітничого руху. З'являється спроби довести, що саме Російська секція МТР є першим організованим осередком російських марксистів. Найбільш систематичний характер мала узагальнююча праця В.Горохова⁴. Проте окремі представники більшовицького напрямку в історичній науці категорично стверджували про неможливість ототоження поглядів М.Утіна та його товаришів з марксизмом⁵. Таке твердження робилося не на основі розгляду теоретичних позицій діячів секції, а насамперед тому, що М.Утін вважався ренегатом, оскільки в 1877 р. просив царя про помилування і

¹Меринг Ф. Карл Маркс. История его жизни. - М., 1957.

²Ієкк Г. Інтернаціонал. - С.-Петербург, 1906.

³Див.: Глинский Г.Б. Революционный период русской истории /1861-1881 гг./ - С.-Петербург, 1913; Куклин Г.А. Итоги революционного движения в России за сорок лет /1862-1902 гг./ //Сборник программных статей русских революционных партий и групп и кратких очерков по истории русского революционного движения. - Женева, 1903.; Барриве Л. Освободительное движение в царствование Александра Второго. Исторические очерки. - М., 1909 і т.д.

⁴Горохов В. I-ий Інтернаціонал и русский социализм. "Народное Дело" - Русская секция Інтернаціонала. - М., 1925.

⁵Див. напр.: Гамбаров А.В. В спорах о Нечаеве. - М., 1926, - С.135.

отримав його. Мати такого "прихильника Маркса" в стані російських революціонерів було незручно і теза про ренегатство М.Утіна на десятиліття перекидає шлях до переосмислення його політичних поглядів і ролі в МТР.

Певним підсумком попереднього розвитку радянської історіографії за 1930-1940-і роки стає монографія Б.Козьміна¹. Вона і зараз залишається найбільш вагомим і докладним твором про Російську секцію Інтернаціоналу. Водночас головна увага в ній приділяється співставленню поглядів діячів секції з вітчизняними революційними діячами, доводиться спрямування ідейної еволюції "народодільців" від вчення М.Чернишевського до "дійового народництва". Джерельна база, методологічні орієнтири та деякі висновки цієї праці сьогодні певною мірою втратили актуальність. Зауважимо, що тоді ж були спроби заперечити "козьмінський" тезі про переважно "народницький" характер світогляду учасників Російської секції². Але ця дискусія, ледь почавшись, не отримала ніякого продовження.

1950-1960 роки були часом активного вивчення Російської секції в контексті історії вітчизняного визвольного руху. В той же час, разом з нагромадженням цінного фактичного матеріалу, встановленням нових зв'язків утіньської групи на батьківщині то-що, загальне "місце" Російської секції в "революційному пантеоні" радянської історіографії не просувалося далі визнання її серед інших "народників" - попередників російської соціал-демократії. Цим відзначаються роботи Р.Ш.Тагірова, В.С.Ітенберга, І.С.Книжника-Ветрова та інших істориків³. Позитивний момент від-

¹Козьмин В.П. Русская секция Первого Интернационала.-М., 1957.

²Наратаев Н.К. Экономическая платформа Русской секции Первого Интернационала.-М., 1959. - С.56.

³Тагиров Р.Ш. Из истории Русской секции Международного Товарищества Рабочих// Исторические труды Казанского гос.педагогического института, 1956. - Вып. II - С.38-126; Итенберг В.С. Первый Интернационал и революционная Россия.- М., 1964; Книжник-Ветров И.С. Русские деятельницы I Интернационала и Парижская Коммуна. - М.-Л., 1964; Корочкин В.М. Русские корреспонденты К.Маркса.- М., 1965; Гуревич Х.С. К вопросу об идейной направленности Русской секции I Интернационала// История СССР, 1964. - № 4.-С.81; Федоров А.В. К вопросу о предшественниках русской социал-демократии//Вопросы истории КПСС, 1963,-#4.- С.48-62 і т.д.

значеного періоду - поява праць, в яких діяльність Російської секції розглядається як факт історії міжнародного руху¹. Але головне завдання таких праць полягало в з'ясуванні наближеності "народодільців" до К.Маркса та Ф.Енгельса, благодатності їх впливу на учасників Російської секції².

Тоді ж, як і в наступні десятиліття, до розгляду ідейних аспектів діяльності Російської секції звертається філософи Г.Логачов³ і М.Шпадарук⁴. Відзначимо новаторський характер окремих положень праць останнього автора. Проте ці роботи не були історичними дослідженнями і, головним чином, беруть до розгляду діяльність Російської секції як складової вітчизняного революційного руху.

В 1970-1980 рр. деякі автори намагаються по-новому дослідити окремі питання історії Російської секції, зокрема, переглянути тезу про "ренегатство" М.Утіна. Наприклад, до цього тяжіла Р.Конюша⁵. Зберігається тенденція до розв'язання теоретичних суперечностей в поглядах "народодільців" через співставлення народницьких і "марксистських рис" в їх світогляді.⁶

Зарубіжні історики приділяли незначну увагу Російській секції МТР. Якщо вона й цікавила їх, то в ракурсі "марксології",

¹Первый Интернационал /Под редакцией И.С.Бах/. - В 2-х частях. - М., 1964-1965.; Коротеева А.Е. Гаагский конгресс I Интернационала. - М., 1963 і т.д.

²Соловьева К.В. Карл Маркс и Русская секция Первого Интернационала // Вопросы истории, 1968. - № 4. - С.68-73; Ефимова Н.А., Иванов Н.Н. Русская соратница Маркса. - М., 19-63; Воробьева А.К. Энгельс и революционное движение России // Вопросы истории, 1970. - № II, С.3-16.

³Логачев Г.В. Философские и общественно-политические позиции Русской секции Первого Интернационала. - Воронеж, 1969.

⁴Шпадарук И.П. Борцы за народное дело. - Минск, 1969; Його ж. Русская секция I Интернационала и ее социологические воззрения. - Минск, 1976.

⁵Конюша Р.П. Карл Маркс и революционная Россия. - М., 1985.

⁶Михайлов М.И. Борьба против бакунизма в I Интернационале. - М., 1976; Котов В.М. К.Маркс, Ф.Енгельс і Росія. - Київ, 1971; Рудницкая Е.Л. Русская революционная мысль: Демократическая печать 1864- 1873. - М., 1984.

де "народодільці" справді посідали місце перших adeptів К.Маркса серед російських емігрантів. До Російської секції уважніше ставилися дослідники Бакуніна та бакунізму, чії роботи містять окремі цікаві судження та спостереження¹. Виняток становить монографія В.Маклеллана, в якій уважно аналізується діяльність утіської групи й визначаються погляди її учасників як такі, що належали, в цілому, до соціал-демократичного світогляду². Загальною рисою праць західних авторів, окрім В.Маклеллана, можна вважати їх симпатії до М.Бакуніна і, відповідно, відсутність таких у ставленні до його опонентів, які ототожнювалися, до певної міри з тією ідеологією, що стала панівною в СРСР.

Здобутки радянської та зарубіжної історіографії дозволяють побачити вагомість напрацювань попередників у вивченні діяльності Російської секції. Але якщо радянська історіографія тяжіла до заідеологізованого бачення історії МРР і його Російської секції, то західні автори фрагментарно розглянули діяльність "народодільців", ілюструючи свої теоретичні узагальнення доволіно обраними прикладами. Тому доробок попередників, при всій його вагомості не є ні вичерпним, ні таким, що задовольняє сучасні вимоги до об'єктивності історичного дослідження. Ось чому особливе значення має історичне дослідження, де була б проаналізована теоретична спадщина учасників Російської секції і визначено її місце у загальному процесі ідеологічного поступу західноєвропейського робітничого та соціалістичного руху.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що в ній робиться спроба вперше комплексно дослідити ідейно-теоретичні позиції Російської секції МРР у контексті загального розвитку західноєвропейського соціалістичного руху. Аналізуються невивчені аспекти світоглядної еволюції утіської групи російських членів Інтернаціоналу з ключових проблем революційної догматики,

1. In the name of the people. Prophets and conspirations in prerevolutionary Russia. - New York, 1977. - p.116 - 150, etc.; Masters A. Bakunin. The father of anarchism. - New York, 1974. - p. 211 - 212 etc.; Carr E.H. Michael Bakunin. - New York, 1961; Bakunin on anarchism / Edited, translated with an introduction by S. Dolgoff. - Montreal, 1972.

2. MacClellan W. The revolutionary exiles. - London, 1977.

зокрема з національного питання, їх погляди на революційну етику тощо. При цьому автор, спираючись на широке коло архівних джерел, оригінальної мемуарної, епістолярної та публіцистичної спадщини, намагається подолати стереотипи, які склалися в історіографії.

Мета дисертаційної роботи полягає в тому, щоб простежити теоретичну еволюцію, визначити політичний характер, а також оцінити місце учасників Російської секції МТР в ідейних процесах, обумовлених розвитком західноєвропейського робітничого і соціалістичного руху 70-х років XIX ст.

Мета роботи визначає такі завдання дослідження:

1. Розглянути генезу світогляду учасників Російської секції МТР, визначити впливи на них соціалістичних теорій та практики розвитку західноєвропейського робітничого руху;

2. Простежити теоретичні пошуки учасників Російської секції на тлі загального розвитку міжнародного робітничого руху;

3. Проаналізувати ідейну еволюцію діячів Російської секції від служіння ідеалам вітчизняної революційної демократії до сприйняття інтересів робітничого руху в Європі;

4. З'ясувати місце "народодільців" у теоретичній боротьбі ідейних течій Інтернаціоналу, співставити їх погляди з позицій К.Маркса та М.Бакуніна з ключових проблем діяльності МТР на початку 70-х років XIX ст.;

5. Порівняти плани та наміри утіньської групи учасників Інтернаціоналу та реальні результати їх пропагандистської та практичної діяльності в революційному русі.

Існуюча джерельна база дозволяє виконати визначені завдання дослідження. Неопубліковані документи, архівні матеріали, які стосуються діяльності учасників Російської секції зберігаються в Державному архіві Російської Федерації /колишній Центральний архів Жовтневої революції/. Значна кількість таких документів, листи М.Утіна, А.Трусова до П.Лаврова знаходяться у фонді П.Д.Лаврова¹, також листи інших осіб, де зустрічаємо цікаві відомості про діяльність утіньської групи в еміграції. Важливі свідчення про погляди учасників Російської секції знаходяться у документах-звітах агентів "охранки" у Женеві: А.Горлова та Романна-Постнікова². Звіт останнього представляє собою справжній

¹ ГАРФ. - Ф. 1962.-Оп.4.-Д. 448, 503, 504, 505 і т.д.

² ГАРФ. - Ф. 109. Оп.І.-Д. 445; 411.

трактат про діяльність російської еміграції. Не дивно, що маючи таких інформаторів, Ш відділу досить легко вдавався нейтралізувати спроби "народодільців" встановити контакти на батьківщині, що намагались зробити О.Левашова та К.Вартецьова¹. Матеріали архіву допомагають і в з'ясуванні деталей політичної біографії учасників Російської секції², містять змістовну інформацію про їх антиурядову діяльність.³

Додаткові данні, переважно біографічного характеру про М.Утіна³, К.Вартецьова⁴ та О.Щербакса⁵ - учасників Російської секції знайдені у матеріалах Державного історичного архіву Росії у Санкт-Петербурзі. Біографічні матеріали, спогади учасників революційного руху про діячів Російської секції знаходяться у Державному архіві літератури і мистецтва Росії, зокрема про емігрантський та пізніший період життя подружжя Вартецьових, про Н.Утіну, про саму Російську секцію МТР⁶.

Значна колекція оригінальних матеріалів опрацьована автором у Російському центрі збереження і використання документів нової історії - колишньому архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Найбільшу цінність становлять неопубліковані листи членів Російської секції до провідних діячів Інтернаціоналу Й.Ф.Беккера, Г.Юнга, листування інших учасників робітничого руху.⁷ Напевно, як наслідок зосередження уваги попередніх дослідників на "російському" аспекті діяльності утіньської групи учасників МТР ці матеріали не привернули до себе їх належної уваги.

Зміна поглядів та окремі моменти політичної діяльності лідера "народодільців" - М.Утіна досить повно відбиває його багаторічне листування зі своїм родичем - професором М.М.Стасюлеви-

¹ ГАРФ. - Ф. 109.-Оп.І.-Д. 442, Б17.

² ГАРФ. - Ф. 109.-Оп.І.-Д. 203, 243, 245, 358, 409, 442 і т.д.

³ РГДА. - Ф. 1280.-Оп.І.-Д. 237; Ф. 1101.-Оп.І.-Д. 677; Ф. 1405.-Оп.75.-Д. 7292.

⁴ РГДА.-Ф. 1405.-Оп.91.-Д. 10810.

⁵ РГИА.-Ф. 1405.-Оп.65.-Д. 1556.

⁶ ГАЛР.-Ф. 169.-Оп.І.-Д. 696; Ф. 1691.-Оп.І.-Д. 71; Ф. 2534.-Оп.І.-Д. 52 і т.д.

⁷ РЦХИДНИ. - Ф.І.-Оп.І.-Д. 9957; Оп. 8.-Д. 258; Оп. 5.-Д.2130; 2150, 2543, 2598 і т.д.

чем та його дружиною - сестрою Утіна - Л.Стасилевич¹. Ці листи дозволяють зрозуміти деякі мотиви поведінки Утіна в еміграції, його ставлення до найважливіших подій в політичному житті в Європі, його надії як учасника робітничого руху в Швейцарії тощо.

Надруковані матеріали різного походження становлять широку джерельну основу для дослідження з обраною дисертантом теми. Цікава колекція маловідомих, або й невідомих раніше документів міститься у виданні повного зібрання творів М.Бакуніна та в томах "Архіву М.Бакуніна", що опубліковані Амстердамським Інститутом соціальних досліджень². Поруч з іншими виданнями цього ж Інституту - "Архіву Лаврова"³ та "Архіву Смирнова"⁴, ці матеріали дозволяють зрозуміти причини відчуження учасників Російської секції від інших груп співвітчизників-емігрантів у Швейцарії, оцінити причини теоретичних і особистих розбіжностей між ними через співставлення різних свідчень безпосередніх учасників подій.

Серія видань офіційних документів Генеральної Ради МТР, протоколів і підготовчих матеріалів конгресів і конференцій Інтернаціоналу також мають важливе значення для вивчення теоретичного доробку членів Російської секції МТР, їх участі в боротьбі анархістської та соціал-демократичної течії в робітничому русі⁵. Особливе значення для дисертанта становила "Доповідь" М.Утіна конгресу МТР у Гаазі, оскільки вона дозволяє побачити

¹ FOIRL /Пушкинский Дом/.-Ф. 293.-Оп.І-Д. І495, І496.

² Oeuvres completes de Bakounine / Publiees pour L'International institut voor sociale geschiedenis Amsterdam par A.Lehning. - Paris - Leiden, 1974 - 1976. - V. IV - V.; Archives Bakounine/ Publiees pour L'Institut voor Sociale geschiedenis. - Amsterdam.- V. I - VIII.

³ Lavrov P. Years of emigration. - Dordrecht, 1974. - V. II.

⁴ "Вперед!" Матеріали их архива В.Н.Смирнова.- Dordrecht, 1970.- У.П.

⁵ Генеральный совет Первого Интернационала. 1868-1870. Протоколы и документы.-М., 1964; Генеральный совет Первого Интернационала. 1871-1872. Протоколы и документы.-М., 1965; Лондонская конференция Первого Интернационала. Протоколы и документы.- М., 1939; Гаагский конгресс Первого Интернационала. 2-7 сентября 1872г. Отчет и письма. - М., 1972 + т.д.

результати ідейної еволюції учасників Російської секції в останній період її існування¹. Серед цієї групи документів певне значення має й листування діячів Російської секції з К.Марксом, з іншими членами Генеральної Ради МТР.²

У дослідженні пропагандистської діяльності Російської секції важливу роль відіграє орган Російської секції - "Народное Дело"³. На відміну від цього видання дослідники значно менше уваги приділяли іншому виданню, в якому брали участь "народодільці" і понад два роки редагував М.Утін - газети "Egalité"⁴. Матеріали, що вміщені в цій газеті, як і сама редакційна політика М.Утіна відбиває всю глибину занурення учасників Російської секції в поточну діяльність Інтернаціоналу в Швейцарії, їх намагання протидіяти анархістам та іншим опонентам марксистської більшості Генеральної Ради МТР. Публікації Російської секції знаходимо в паризькій газеті "La Marseillaise"⁵, в бібліотеці "Народного Дела" тощо.

Публіцистичні статті керівника Російської секції протягом 1867-1871 рр. в журналі "Вестник Европы" дозволяють повніше співставити радикальну фразеологію Утіна в "Народном Деле" з його намаганнями вплинути на свідомість ліберального читача журналу в Росії.

У вивченні ідейно-теоретичних поглядів учасників Російської секції МТР важливим джерелом є мемуарна література. На жаль, спогади М.Утіна про його діяльність в еміграції не збереглися, а спогади К.Вартеньової носять фрагментарний щодо цього періоду характер. Проте різні епізоди, влучні характеристики зустрічаємо в мемуарах учасників революційного руху, наприклад,

¹ Гаагский конгресс Первого Интернационала. 2-7 сентября 1872 г. Протоколы и документы. - М., 1970. - с. 322-425.

² К.Маркс, Ф.Энгельс и революционная Россия. - М., 1974; Переписка членов семьи Маркса с русскими политическими деятелями. - М., 1974.

³ Народное Дело, Geneve, 1868-1870.

⁴ L'Egalité. - Geneve, 1870-1872.

⁵ La Marseillaise. - Paris, 1870.

М.Сажина¹, П.Кропоткіна², А.Слепцова³, Л.Пантелеєва⁴ тощо⁵. При всій суб'єктивності, у своїй сукупності такі джерела дозволяють оцінити певні переконання та вчинки діячів Російської секції, зрозуміти характер їх впливу на сучасників. Природно, такі спостереження повинні корегуватися іншими документальними свідченнями.

Загальний стан джерельної бази з історії діяльності Російської секції МТР, різноманітні свідчення її теоретичних пошуків відзначаються достатньою повнотою і багатоплановістю. Найвні документи дають можливість простежити витoki формування поглядів "народодільців", вивчити їх теоретичну діяльність у міжнародному робітничому русі, аналізувати зміни позицій утіньської групи стосовно принципових питань революційної догматики.

Науково-практична значимість дисертації полягає, перш за все, в розробці важливої, актуальної і до цього часу недостатньо вивченої наукової проблеми, критичному осмисленні на сучасному рівні науки досліджуваних раніше окремих її аспектів. Фактичний матеріал, що міститься в дисертації, основні її положення і висновки можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії Міжнародного Товариства Робітників, європейського робітничого і соціалістичного руху останньої третини ХІХ ст., у педагогічній практиці при читанні загальноісторичних і спеціальних курсів на історичних факультетах вузів.

Апробація дисертації. Дисертація пройшла всебічну апробацію і її матеріали доповідалися на міжнародній конференції "Росія та закордонні слов'яни" /Москва, 1991 р./, на Всесоюзній конференції по болгаристичі /Харків, 1991 р./, на Всесоюзних конференціях /Москва, 1988, 1989 рр./, на республіканських наукових і науково-практичних конференціях: у Києві /1990 р./,

¹ Сажин М. Воспоминания о М.Вакулине. - М., 1926.

² Кропоткин П. Записки революционера. - М., 1988.

³ Слепцов А.А. Заметки из тетради // Н.Г.Чернышевский в воспоминаниях современников. - Саратов, 1959 - т.І.

⁴ Пантелеев Л.Ф. Из воспоминаний прошлого, С.-Петербург, 1906.

⁵ Революционеры 1870-х гг. Воспоминания участников народнического движения в Петербурге.-Л., 1986; Туцкова-Огарева Н.А. Воспоминания.- М., 1959; Чурушин Н.А. О далеком прошлом. - М., 1973 і т.д.

Чернівцях /1989, 1990 рр./ та в Одесі /1992 р./. З теми дослідження опубліковано 7 статей та 7 тез доповідей та повідомлень. Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри історії нового та новітнього часу країн Західної Європи та Північної Америки Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича та була рекомендована до захисту.

П. СТРУКТУРА І ЗМІСТ РОБОТИ

Дисертація складається з вступу, трьох глав, закінчення та списку основних джерел і літератури. Зміст вступу викладено вище.

У першій главі - "Формування світогляду засновників Російської секції МТР" - розглянуто генезу революційних поглядів учасників Російської секції. Головна увага приділяється тим з них, які відіграли основну роль у діяльності Російської секції. Насамперед, це стосується М.Утіна, А.Трусова, К.Бартенєвої та О.Левашової. На архівних матеріалах, документах і за допомогою критичного використання мемуарних свідчень реконструюється становлення політичних позицій засновників Російської секції, починаючи з періоду їх опозиційної діяльності в час "Великих реформ", який визначально вплинув на громадську свідомість майбутніх "народодільців".

В главі детально простежено зміни в поглядах цього кола діячів з часу їх появи в еміграції, де вони опинилися в результаті поразки революційних спроб в Росії на початку 1860-х років. Показано основні етапи становлення окремої "утінської" групи молодих емігрантів, яка спершу активно співпрацювала з старшими емігрантами - М.Огарьовим і О.Герценом, а надалі розійшлася з ними через намагання відігравати самостійну організаторську та пропагандистську роль щодо російського революційного підпілля.

Розглянуто також становлення тимчасового союзу цього угруповання російських емігрантів з М.Бакуніним, результатом якого стала поява журналу "Народное Дело". Відтворюється визрівання розбіжностей між М.Бакуніним і прихильниками М.Утіна, спостерігаються деякі твердження анархістських авторів про мотиви та характер конфлікту між ними.

Після безрезультатних спроб порозуміння і налагодження повноцінної співпраці в еміграції, утінська група включається в

діяльність Женевської секції Інтернаціоналу. Прихід в Інтернаціонал виявився для цих емігрантів рятівним поворотом від набридлої та безперспективної "хатньої" суєти та чварок в середовищі російської політичної еміграції у Швейцарії. Логіка пошуку власного місця в революційному таборі, розрив з старшим поколінням революціонерів спрямовують енергію "народодільців" на служіння "інтересам робітничого класу", "справі Інтернаціоналу". Розмежування в Романській федерації на прихильників Бакуніна та його опонентів сприяє пришвидченню формування окремої Російської секції МТР, яка мала на меті поширити вплив Інтернаціоналу на Росію, на слов'янські країни, а в ближчій перспективі перехопити організаторську та пропагандистську ініціативу від М.Бакуніна в МТР. Ці плани зустрічають повну підтримку К.Маркса, Й.Беккера та інших діячів Інтернаціоналу. Формуванням Російської секції та налагодженням її співпраці з марксівською більшістю Генеральної Ради Інтернаціонала завершується становлення основ ідейно-теоретичних позицій утінської групи учасників МТР.

Друга глава - "Ідейна еволюція діячів Російської секції Інтернаціоналу" - простежує дальший розвиток політичних поглядів учасників секції від часу її прийому в МТР. Основна увага приділяється принциповим моментам становлення теоретичних позицій учасників Російської секції. Такий розгляд здійснюється за допомогою порівняння поглядів членів Російської секції з теоретичними засадами вчень К.Маркса та М.Бакуніна, з загальним розвитком робітничого руху на Заході і, частково, з розвитком російського революційного підпілля.

Внесок "народодільців" у розробку революційної теорії був неоднорідним, суперечливим як за змістом, так і за результатами. Вторинний характер носили їх зусилля розглянути соціально-економічні аспекти тогочасного розвитку Європи, місце в ньому робітничого класу, селянства та інтелігенції. Більш продуктивними були спроби "народодільців" у розв'язанні проблем теорії соціальної революції, а саме співвідношення пролетарської революції на Заході Європи та соціального перевороту в Росії. Зокрема, учасники Російської секції намагалися вирішити питання взаємодії революційного пролетаріату та селянства, віднайти місце російської общини в майбутніх соціалістичних перетвореннях до того, як капіталістичний розвиток знищить цей колективістський

фенмен. Автор звертає увагу на взаємовпливи розробок учасників Російської секції та поглядів К.Маркса з цього питання.

Теоретичні аспекти поглядів "народодільців" на проблеми "державність і революція", "війна загарбницька і громадянська війна", роль і допустимість революційного насильства повною мірою розкриває діяльність секції під час франко-пруської війни, Паризької Комуні 1871 р. Проаналізовані публіцистика, листування та практичні дії членів Російської секції дозволяють побачити їх розбіжності з анархістською точкою зору на принципові питання революційної теорії та солідарність учасників Російської секції з поглядами, які відстоювалися марксистською більшістю Генеральної Ради МРР. Позиція останньої мала визначальне значення для "народодільців", навіть тоді, коли вони попередньо притримувалися відмінних від точки зору К.Маркса і Ф.Енгельса поглядів /зокрема на характер франко-пруської війни/.

Вперше простежено еволюцію поглядів учасників Російської секції на національне питання. Вивчається їх спроба об'єднати під своїм керівництвом діяльність слов'янських революціонерів, які співставляються з подібними ж намаганнями М.Бакуніна. Показано зміни позицій "народодільців" з національного питання у порівнянні з їх ставленням до "польського", "українського" питання під час діяльності "Землі і Воді" та періоду існування "молодої еміграції". З основних проблем революційної теорії, які вирішувалися учасниками Російської секції автор порівнює висновки утінської групи учасників МРР з їх попередніми поглядами, з позиціями соціалістичних теоретиків, які вплинули на світогляд "народодільців". Послідовно простежується, як спрямування теоретичних зусиль учасників Російської секції переорієнтується зі служіння інтересам вітчизняного революційного руху на підтримку та ототожнення їх власних поглядів з запитамі робітничого руху, представленого Інтернаціоналом. Особливе значення мала підтримка "народодільцями" соціал-демократії, що формувалася, її ідей створення партійної організації робітничого класу, пропаганди політичної боротьби робітників. Сприйняття засад соціал-демократичної догматики як взірцевих для робітничого руху і для вітчизняного підпілля характеризували основний зміст ідейної еволюції учасників Російської секції за час її діяльності в МРР.

Третя глава - "Місце Російської секції в боротьбі ідейних течій в МТР" - визначає загальне і особливе в позиціях Російської секції з головних проблем теорії міжнародного робітничого руху, перспектив його революційної боротьби, з тих питань, які поставали у порядку денному в Інтернаціоналі і призвели до відокремлення різних його фракцій в самостійні ідейні течії, а надалі - в окремі міжнародні організації.

Розглядається антибакуністська діяльність "народодільців" протягом 1870-1872 рр., з'ясовується обумовленість і характер розбіжностей між бакуністами - членами МТР і Російською секцією Інтернаціоналу. Пропагандистська діяльність Російської секції, спрямована на викриття негативних сторін діяльності М.Бакуніна під час його союзу з С.Нечаєвим сприяла актуалізації "нечаєвської справи" як проблеми дискусії серед членів Інтернаціоналу в Романській Швейцарії, на сторінках соціал-демократичної преси Німеччини, в інших соціалістичних виданнях. М.Утіну вдалося порушити ряд важливих питань революційної теорії та, насамперед, етики революціонера, дійти важливих висновків щодо цієї справи і ганебної сторінки історії революційного руху. Водночас, привертається увага до суперечностей у власній теоретичній позиції учасників Російської секції в ставленні до М.Бакуніна, до революційного аморалізму С.Нечаєва. Бажання учасників Російської секції, виконуючи завдання Генеральної Ради МТР "розвінчати" Бакуніна в очах членів Інтернаціоналу скеровувало вчинки "народодільців" на шлях перебільшення реальних та удаваних "гріхів" М.Бакуніна та бакуністів, знецінювало результати їх критики анархістських засад особистою упередженістю та необ'єктивністю окремих тверджень представників Російської секції. Автор розглядає динаміку внутрішнього конфлікту в Інтернаціоналі не на основі пошуку "винуватців" його розколу, а вивчаючи об'єктивну обумовленість зміни ідейних орієнтацій активістів робітничого руху з гасел пролетарського універсалізму до практичного створення партійних і громадських організацій робітництва за національними і професійними принципами. Зроблено спробу з'ясувати роль і значення діяльності Російської секції на отсроні Генеральної Ради МТР як складової формування західноєвропейської соціал-демократії, процесу її теоретичного та організаційного відмежування від інших ідейних течій в Інтернаціоналі. Проаналізована відповідна

теоретична спадщина Російської секції МТР, досліджені основні мотиви солідаризації учасників секції з марксівською більшістю Генеральної Ради Інтернаціоналу. Це дозволяє зробити висновок, що в завзятій міжфракційній боротьбі в Інтернаціоналі остаточно визначилися власні ідейні позиції "народодільців". В негативному плані це значило заперечення анархізму та бланкізму та їх теоретичних настанов, а в позитивному – підтримку та розповсюдження соціал-демократичних ідей і гасел в тому вигляді, в якому вони існували на початок 70-х років XIX ст. Боротьба з М.Бакуніним, що почалася в межах змагання учасників Російської секції за лідерство серед емігрантів-співвітчизників, перейшовши на ґрунт Інтернаціоналу, трансформувалася до принципового теоретичного та ідейного конфлікту. Спершу союз з К.Марксом і силами, що стояли за ним, виглядав як тимчасове партнерство у боротьбі зі спільним ворогом. Конфлікт, через втягнення в нього все більшої кількості учасників, втрачав свій особистий характер, вплинув і на трансформацію ідейних позицій учасників Російської секції. Послідовний антибакунізм приводив їх до сприйняття його головної теоретичної альтернативи – ідей соціал-демократії, визначав визнання діячами Російської секції соціал-демократичної догматики та партійної організації як взірцевих для розвитку міжнародного робітничого руху. В контексті цих змін погляди членів Російської секції отримують все менше підтримки серед російських революційних емігрантів, віддаляються від російської революційної проблематики, натомість спрямовуються на пошук оптимальної моделі здійснення перетворень в інтересах саме робітничого класу в країнах Західної Європи. Теоретичні позиції Російської секції остаточно набувають значення феномена, що визначався і скеровувався логікою ідейного розвитку західноєвропейського робітничого і соціалістичного руху. Разом з цим, активне намагання учасників Російської секції затвердити в якості панівної доктрини МТР соціал-демократичне бачення перспектив робітничого і соціалістичного руху сприяло остаточному розмежуванню МТР, його фактичному, а після Гаазького конгресу і формальному розколу на дві ворогуючі частини, жодна з яких не спромоглася набути масштабу впливу та значення попереднього МТР 1864-1872 рр.

У закінченні підведені підсумки дисертаційного досліджен-

ня, узагальнено розгляд витоків, ідейної еволюції та результатів теоретичної діяльності Російської секції МТР. Робляться висновки про головні фактори, які вплинули на зміну світогляду утіньської групи російських емігрантів у Швейцарії, про те, чому саме ця група розійшлася з усіма представниками вітчизняної соціалістичної думки і шукала вихід з організаційної та ідейної кризи російського революційного табору в новітніх західноєвропейських соціалістичних теоріях. Включення в діяльність МТР у Швейцарії дозволило новій редакції "Народного Цела" знайти значно більші можливості для реалізації своєї енергії та амбіцій серед реального плину робітничого руху, отримати трибуну для пропаганди та сприятливий ґрунт для організаційної роботи в умовах демократичної Швейцарії. Протидія бакунізму і несприйняття, за виразом М.Утіна "ультранародницького кредо" М.Бакуніна обумовили пошуки діячами новоутвореної Російської секції такої фігури в європейському революційному русі, чия підтримка компенсувала б власну незначимість організаторів Російської секції. На цю роль найкраще підійшов К.Маркс. Його зацікавила і повністю влаштувала поява лояльного формування серед росіян, до яких він ставився з певною упередженістю та підозрілістю. Проте подальший розвиток подій, неординарна енергія М.Утіна, зростання його ролі як одного з ватажків Інтернаціоналу в романській Швейцарії сприяли все тіснішому зближенню, співпраці марксистської більшої частини Генеральної Ради МТР і учасників Російської секції. В процесі боротьби за "очищення" Інтернаціоналу від "десидентів" відбувається остаточне формування ідейних позицій членів Російської секції. Спрямовання їх пропаганди та організаторських зусиль неухильно переміщується з служіння вітчизняній "революційній справі" на самовіддану боротьбу за інтереси робітничого класу, за збереження цілісності та впливовості МТР під марксистською зверхністю. В процесі протистояння анархістському крилу МТР відбувається ототожнення власних політичних поглядів діячів Російської секції з основними принципами діяльності і теоретичними позиціями західноєвропейської соціал-демократії, що формувалася. При всій еkleктичності поглядів "народодільців", основне спрямування їх ідейної еволюції в бік сприйняття ідей "пролетарського соціалізму" на основі соціал-демократичного світогляду є визначальним результатом активної діяльності учас-

ників Російської секції в МТР.

Як найважливіші автор вносить на захист такі положення:

1. Основи політичних поглядів учасників Російської секції МТР були сформовані історичними умовами розвитку визвольного руху народів Російської імперії на початку 1860-х років, впливом праць М.Чернишевського, О.Герцена, М.Огарьова, а також західноєвропейськими соціалістичними вченнями;

2. Ідейні позиції учасників Російської секції МТР є феноменом не стільки вітчизняної революційної демократії, скільки складовою частиною розвитку організованого робітничого руху в Західній Європі, в якому утіньська група російських емігрантів брала безпосередню участь з кінця 60-х років XIX ст.;

3. Теоретичний розвиток членів Російської секції протягом її недовгого існування був незавершеним процесом. Російська секція не залишила виробленої, цілісної революційної концепції, яку створили, наприклад, К.Маркс і М.Бакунін. Але її учасники взяли активну участь у пошуках рішень кардинальних проблем соціалістичного і робітничого руху на Заході, частково й російського революційного підпілля. Своїм ставленням до проблем: "революція і реформи", "політична діяльність і партійна організація робітничого класу", "пролетаріат і селянство" тощо, Російська секція значно випередила ідейний розвиток революціонерів-співвітчизників і вплинула на погляди членів МТР, революційних діячів слов'янських народів;

4. Пропагандистська діяльність "народодільців" стала складовою часткою загальної теоретичної спадщини МТР. Основне її значення полягає в протидії бакунінському змовницькому революційному радикалізму та аморалізму нечужини, в намаганнях відстояти прагматичнішу, помірковану тактику розвитку робітничого руху відповідно до обставин, що склалися в Європі на початку 70-х років минулого сторіччя. Напрямок світоглядної еволюції учасників Російської секції, обумовлений логікою ідейного протистояння в Інтернаціоналі соціал-демократичної та анархістської течії робітничого руху визначався сприйняттям і солідаризацією з основними теоретичними засадами західноєвропейської соціал-демократії, що формувалася.

Зміст дисертації відображено в наступних основних публікаціях:

1. Историческое знание о Русской секции I Интернационала // Сборник "Проблемы совершенствования национальных отношений." - Депонировано в ИНИОН АН СССР от 17.II.1989г. - № 40151. - 12 с.
2. Крестьянская община и ее место в развитии социально-экономических аспектов революционной мысли 1860-1870-х годов /На материалах Русской секции Первого Интернационала/. - Депонировано в ИНИОН АН СССР от 28.05.1990 г. - № 41951. - 19 с.
3. Політична доктрина М.О.Бакуніна // Трибуна, 1991. - № II, - С.33-34.
4. М.П.Драгоманов про російських революціонерів початку 70-х років XIX ст. // Український історичний журнал, 1992о- № 6. - С.57-69.
5. Славянские планы и связи Русской секции Первого Интернационала // Российское общество и зарубежные славяне. XVIII - начало XX века. - Балканские исследования. Выпуск 16. - Москва, 1992. - С.242-250.
6. Національне питання в теоретичних пошуках та в діяльності Російської секції Міжнародного Товариства Робітників /1870-1873 рр.// // Питання нової та новітньої історії країн Європи та Північної Америки. - Випуск другий. - частина I. - Чернівці, 1993. - С.26-44.
7. Російська секція Міжнародного Товариства Робітників проти М.Бакуніна: до проблеми витоків та змісту конфлікту // Питання історії нового та новітнього часу/ - збірник наукових статей/.- Випуск III. - Чернівці, 1994. - С.3-14.
8. Особенности теоретических воззрений деятелей Русской секции I Интернационала // Тезисы IV общественно-политических чтений "Молодежь и актуальные проблемы исторической науки". - Черновцы, 1989. - С.83-85.
9. М.А.Бакунин и Русская секция Первого Интернационала// Тези У суспільно-політичних читань "Молодь і актуальні проблеми історичної науки//.- Київ, 1990. - С.162-164.
10. М.О.Бакунін та Буковина// Тези доповідей республіканської наукової конференції. 50 років Воз'єднання Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Українською РСР. - Чернівці, 1990. - С.37-39.

11. Любен Каравелов и Русская секция I Интернационала // Тезисы докладов и сообщений Второй Всесоюзной конференции по болгаристике/ П Дриновские чтения./.- Харьков, 1991, - С.71-72.

12. Проблеми конфлікту між К.Марксом та М.Бакуніним і роль в ньому Руської секції Міжнародного Товариства Робітників /в курсі нової історії//Актуальні проблеми дослідження і преподавання нової історії стран Західної Європи і Америки.- Одеса, 1992. - С.21-24.

458945

AB 30.725
AB 30.725

Підписано до друку 15.08.1994 р. Формат 60x84 1/16. Умовн. прук.
арк. 1,0. Зам. №670. Тираж 100 прим. Відділ поліграфії Чернівець-
кого ЦНТЕІ, 274000, м.Чернівці, вул.Університетська, 23.